

R (02)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POSTMEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Infraestructures portuàries d'època medieval i moderna a la Mediterrània occidental

Medieval and modern harbour
infrastructures in the western
Mediterranean



CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Conetxement
Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la URG
Cambra de Comerç

Amb el suport de

Fundació
Agbar

www.documentauniversitaria.media/rodís

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 02

© Material editorial i organització / [Editorial material and organization](#):
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial / [Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy](#):

www.documentauniversitaria.media/rodis

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

ÍNDEX / INDEX

Presentació

Presentation

7

Josep Burch

DOSSIER

INFRASTRUCTURES PORTUÀRIES D'ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA A LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL

MEDIEVAL AND MODERN HARBOUR INFRASTRUCTURES IN THE WESTERN MEDITERRANEAN

La Torre de la Trinitat i la pesca de la tonyina (Roses, 1350-1550)

Trinity Tower and tuna fishing (Roses, 1350-1550)

11

Marcel Pujol i Hamelink

Els ports de Barcelona, Sant Feliu de Guíxols i Roses a la baixa edat mitjana: una comparativa

The harbours of Barcelona, Sant Feliu de Guíxols and Roses in the late middle ages: a comparison

21

Marcel Pujol i Hamelink

Strutture portuali, architetture e forme urbane medievali tra XI e XIV secolo. Lo spazio tirrenico toscano, la Sardegna, le isole

Port structures, architecture and medieval urban forms between the 11th and 14th centuries. The tyrrhenian tuscan space, Sardinia, the islands

57

Marco Cadinu

Evolució del front marítim de la zona portuària de Barcelona de la tardoantiguitat a l'edat moderna

Evolution of the seafront of the port area of Barcelona from the late antiquity to the modern age

89

Santiago Riera Mora, Ramon Julià Brugués, Carme Miró Alaix

VARIA

Building in the city. From archaeological markers to the historical reconstruction of the worksite. Some examples from medieval Rome

La costruzione della città. Dai marcatori archeologici alla ricostruzione storica dell'opera. Alcuni esempi di Roma medievale

113

Nicoletta Giannini

DOSSIER

INFRASTRUCTURES PORTUÀRIES D'ÈPOCA MEDIEVAL I MODERNA
A LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL
MEDIEVAL AND MODERN HARBOUR INFRASTRUCTURES IN THE
WESTERN MEDITERRANEAN

Pages	Received date	Acceptance date
11-20	2019-10-17	2019-12-02

LA TORRE DE LA TRINITAT I LA PESCA DE LA TONYINA (ROSES, 1350-1550)

TRINITY TOWER AND TUNA FISHING
(ROSES, 1350-1550)

DOI: https://doi.org/10.33115/a/26046679/2_1

Marcel Pujol i Hamelink*

Escola Superior de Conservació i Restauració
de Béns Culturals de Catalunya
Codi Orcid: 0000-0003-2876-8233

Paraules clau

Pesca, tonyina, torre, Roses, Baixa Edat Mitjana

Key words

Fishery, tuna, tower, Roses, Late Middle Ages

* El treball forma part dels projectes de recerca: "Tripulacions, armaments, construcció naval i navegació a la Mediterrània medieval", HAR2013-48433-C2-1-P (Ministeri d'Economia i Competitivitat), i "La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani", CA1MM-2014-SGRI559 (Departament d'Economia i Coneixement, Generalitat de Catalunya), tots dos dirigits per la Dra. Roser Salicrú (Institut d'Història Medieval-CSIC, Barcelona).

Resum

La funció de la Torre de la Trinitat ha estat històricament controlar l'entrada de vaixells al Golf de Roses. L'estudi presenta una nova funció que desconeixíem, la seva relació amb el món de la pesca, com a guaita de l'arribada dels bancs de tonyines durant els mesos de maig a octubre i la creació de la capella de la Santíssima Trinitat al seu interior per part dels pescadors rosincs.

Abstract

The study explains the function of the Tower of Trinity. It was a place from which the entry of ships into the Gulf of Roses could be controlled. It had another function, which has been unknown until recently, and that is related to the fishing of tuna banks, from May to October, and to the chapel of the Holy Trinity that was created inside the tower and preserved by local fishermen.

LA TORRE DE LA TRINITAT I LA PESCA DE LA TONYINA (ROSES, 1350-1550)

Si reculéssim en el temps, fins a l'any 1500, ens trobaríem en el moment en què encara no s'havia construït la gran fortalesa pentagonal renaixentista, que avui dia coneixem com a les Muralles o la Ciutadella, i tampoc existia el castell de la Trinitat, atès que les dues fortificacions es construïren a mitjans del segle XVI.

A principis del segle XVI, el paisatge urbà de Roses estava format pel recinte emmurallat d'època medieval, amb torres de planta circular i alguna de quadrada a la part més vella. A l'interior del recinte, hi havia la vila i el monestir de Santa Maria de Roses, aquest darrer a la part més alta i dominant el paisatge.¹ A la vila, hi vivia tota la població urbana formada per artesans, mercaders, pescadors, traginers, pagesos, entre altres oficis, sense oblidar el batlle —el representant del senyor feudal local, l'abat del monestir de Santa Maria de Roses— i el notari; mentre que al monestir hi vivien l'abat i els monjos. Tres portals permetien l'entrada i la sortida del recinte murat: el Portal Damunt o Superior al costat nord, que permetia anar cap a la part rural del terme i als camins que duïen a Cadaqués, la Selva de Mar i Palau-saverdera, mentre que els altres dos es trobaven al costat sud, el Portal Major i el Portal Nou, que permetien accedir directament al port i al mar.

Fora del recinte urbà hi havia el barri del Port, format per una gran plaça al voltant de la qual hi havia botigues —com a magatzems— de mercaders, també el magatzem de la Drassana Comtal que havia estat transformat en la Casa de la Universitat —és a dir, en la Casa de la Vila o l'Ajuntament—, i entrant al mar un moll de pedra i a la seva punta una torre. Les mercaderies eren traginades des del port i els seus magatzems cap a Castelló, la capital comtal, des d'un camí que es dirigia per l'oest cap al monestir de Santa Margarida i al castell i vilar de la Garriga. A la banda de llevant del port, s'estenia el raval de les Botigues, un conjunt d'entre 30 i 35 barraques que eren propietat de patrons de pesca —i algun mestre d'aixa. Les barraques o botigues dels pescadors s'estenien en una filera paral·lela al mar i a la platja, mentre que a darrere i pel costat de terra s'hi trobava la coromina de l'abat, el gran camp de cereal del monestir. Lògicament, els pescadors treien aquí, a la platja, les seves barques quan acabaven de pescar i estenien les seves xarxes per tal d'assecar-les i reparar-les, i les botigues els servien de magatzem dels seus arts de pesca i eines diverses.

1 Vegeu Pujol i Hamelink (1997 i 2018).

Des de Roses, el paisatge del puig Rom era el d'una muntanya amb vinyes i àrees de pastura i a on hi havia les restes d'una antiga fortificació coneguda com a Castellromà —actualment coneguda com el Castre Visigòtic— i cap a la banda del mar hi havia la torre de la Trinitat.

D'aquesta torre de planta circular en tenim dues imatges del segle XVI que ens la mostren en dos documents conservats a l'Arxiu General de Simancas. La primera es tracta d'un dibuix del golf de Roses que va manar fer Jofre de Vilarig l'any 1543 (fig. 1), en què es veu clarament la torre de planta circular que apareix acompanyada d'un text que diu: «la Trinitat, esta es la torre que se ha de fortificar», i la segona, també del 1543-1544, al plànol de Pizaño (fig. 2) del projecte del castell de la Trinitat, que reproduïx la seva planta en forma d'estrella de quatre puntes, i en què a la punta nord-est s'entreveu a l'interior una estructura de planta circular que correspon a la torre de la Trinitat, integrada dins del projecte del castell, i on es pot llegir «Tore Viega» (o 'Torre Vieja').² Avui en dia, si visitem el castell de la Trinitat, hi podem veure l'antiga torre medieval al seu interior.

Sobre la funció d'una torre, inequívocament sempre pensem en una funció militar, com un element defensiu, de salvaguarda i defensa de la població, de vigilància, per a transmetre senyals d'avís i socors en el cas que s'albiessin vaixells enemics o sospitosos, etc. Ara bé, en el cas de Roses, aquesta torre tot i complir amb aquesta funció militar, vigilant tot el golf de Roses i les embarcacions que passaven per la costa de nord a sud, va complir també amb una funció pesquera, com veurem.

A la costa de Roses, hi ha hagut quatre o cinc topònims costaners que apareixen pràcticament sempre a la documentació, els quals solen correspondre a fites importants, per exemple de límit dels dominis territorials: el grau del Salatar i la Muga, que parteixen el terme de Roses amb Castelló d'Empúries; la punta de la Figuera i Cala Jòncols serien el límit del terme de Roses amb Cadaqués. El darrer sol ser el Morrell o la punta del Morrell, que no és límit de terme, però sí que parteix la costa de Roses i el tipus de pesca que s'hi practica.

La punta del Morrell³ —que correspon a l'actual punta del Far o de la Poncella— era considerat pels pescadors com el límit entre els sectors dits de la platja i la costa, és a dir, el sector de costa sorrenca del golf de Roses i el de costa rocosa del cap de Creus. Al sector de la platja, s'utilitzava sobretot l'art de xàvega de dia, amb una pesca molt heterogènia, mentre que al sector de la costa l'art de pesca més utilitzat era l'encesa o bolig de foc, emprat de nit i a les cales per a la captura de sardina i anxova.

2 AGS, MPD, 19, 168 i AGS, MPD, 58, 037. Podria molt bé ser que el dibuixant que va realitzar les dues imatges fos Joan Francolí. Vegeu Fuente de Pablo (2016).

3 Visualment, i des de la vila i port de Roses, el nom Morrell s'adiu perfectament amb el significat de massa de terra prominent, que en aquest davalla des de la serra de Rodés endinsant-se dins del mar.

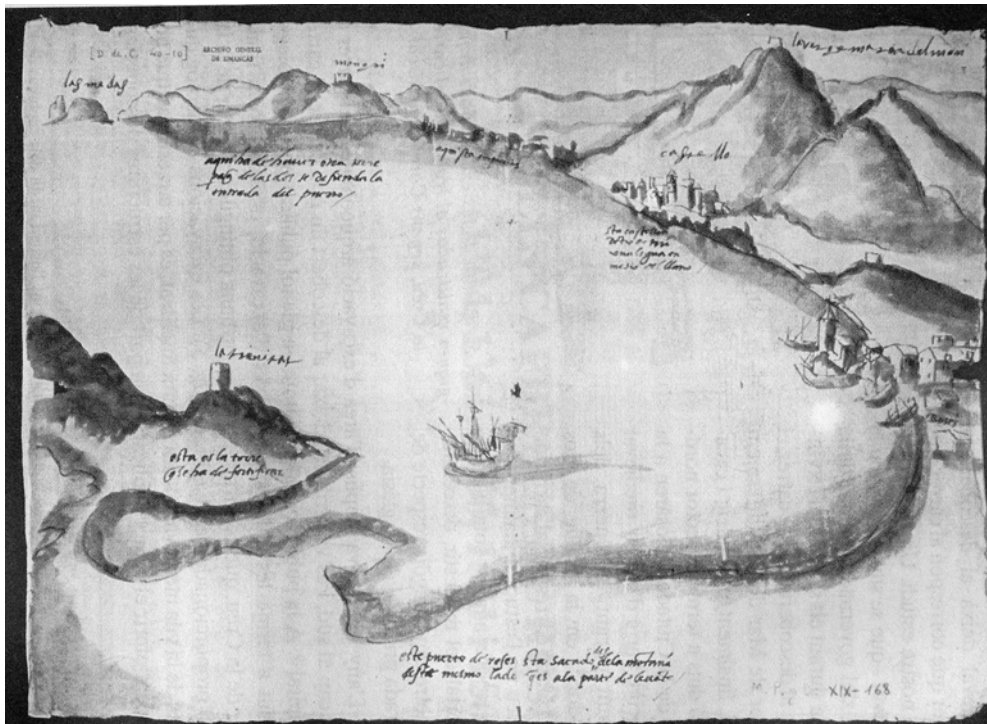


Figura 1. Dibuix datat el 1543. Al damunt d'un turó hi ha dibuixada una torre i, al damunt, escrit "la Trinitat" (De la Fuente, 2016, 186)



Figura 2. Projecte del castell de la Trinitat elaborat per Pizaño (De la Fuente, 2016, 183).

Aquest topònim, el Morrell, ja apareix el 5 d'abril de l'any 976, en la donació del comte Gausfred I i el seu germà Sunyer, bisbe d'Elna,⁴ on es fa constar d'una manera clara, i per primera vegada per escrit, quin és el domini territorial del monestir i quins són els drets que té sobre aquest territori, entre ells els de tipus econòmic.

El territori de l'abadia es correspon, pràcticament, amb l'actual terme municipal de Roses, i des d'un punt de vista marítim i pesquer, el sector que comprèn el mar de tota la costa que va des del grau de la Muga fins al cap de Creus: «concedimus atque donamus ad predictum cenobium ipsum mare cum omni sua piscacione de ipso Grado fluvium Sambuce usque ad ipsum portum cuius vocitatur Crux».⁵ Això si considerem que el port *Crux* és el cap de Creus, si no és així i fa referència a Cadaqués, el límit l'hauríem de buscar a Cala Jòncols (o a la punta de la Figuera, que ve a ser més o menys el mateix, és la punta que tanca la cala pel costat nord). Un límit poc clar que donarà lloc a confusió i conflictes entre l'abat, el comte i la població de Cadaqués en el futur. Els drets que el comte cedeix o reconeix al monestir són els delmes del peix i sobre els naufragis d'aquesta mar, la mar de Roses: «donamus namque ibi in eodem loco omnes decimas atque naufragaciones que adveniunt infra huius terminos».

El comte reconeix també altres drets, com les 'manedes'⁶ del tram comprès entre el cap del Morrell fins al grau de la Muga, de totes les pesqueres, sigui quin sigui l'art que s'utilitzi i l'origen dels pescadors: «et manedas de ipso Morrellum usque ad ipsum Gradum Sambuce sicut superius prelibatum de omnibus piscacionibus que ibidem exercentur sive adquiruntur pro qualimque ingenio a quibuscumque hominibus tam nostrorum quam relicorum forensium regionum».⁷

Per aquesta raó, quan es construeixi la torre, en una data desconeguda encara ara, però que hauria de situar-se probablement al segle XIII o bé a primera meitat del XIV, aquesta prendrà el nom del topònim més proper, és a dir, torre de la punta del Morrell. Des de Roses, la torre se situa al perfil de la carena, just per sobre d'aquesta punta. Per aquest motiu, la torre com a far pot acabar donant nom al puig on s'ubica, com testimoniem l'any 1362 amb el topònim puig del Far.

4 976, abril 5. Donacions fetes pel comte Gausfred i el seu fill Sunyer, bisbe d'Elna, al monestir de Santa Maria de Roses, del delme del peix i altres drets sobre el mar, des de la Muga fins al port de Creus, entre altres coses. «Propterea concedimus atque donamus ad predictum cenobium ipsum mare cum omni sua piscacione de ipso Grado fluvium Sambuce usque ad ipsum portum cuius vocitatur Crux. Donamus namque ibi in eodem loco omnes decimas atque naufragaciones que adveniunt infra huius terminos et manedas de ipso Morrellum usque ad ipsum Gradum Sambuce sicut superius prelibatum de omnibus piscacionibus que ibidem exercentur sive adquiruntur pro qualimque ingenio a quibuscumque hominibus tam nostrorum quam relicorum forensium regionum Item concedimus prefato monasterio omne usum vel censum de ipso mare infra hos terminos quod nos abemus vel tenemus [per preceptum] regalem per vocem negociis exercendis quam in navigiis operandis et reliquis usibus acquirendis cum omnibus sibi iuste legaliterque pertinentibus rebus in integro [...]. Et insuper donamus ad predictum cenobium omnia montana ex parte oriente et ex parte meridie sive in occidente seu in parte aquilonis sic concedimus ad predicto huius locum ad usufructuario. De parte orientis recensitus est ex ipso port cuius nuncupatur Ionculus usque in ipso capud Nofeu et de meridie recensitus est ex ipso capud Nofeu usque in capud Moirel [Morrell?] exceptus ipsa medietate vallis Magrigul cum illorum pertinenciis medietate». Vegeu Marquès i Planagumà (1986, doc. I, pàg. 27-29).

5 Vegeu Marquès i Planagumà (1986, doc. I, pàg. 27-29).

6 No existeix cap diccionari que reculli el significat de la paraula *maneda* (ni el *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*, ni el *Diccionari Català-Valencià-Balear*, ni el *Diccionari Crític i Etimològic de la Llengua Catalana* de Joan Coromines). S'ha d'entendre com la fiscalitat exercida sobre la producció de la pesca, tot i que no queda del tot clar el seu significat en aquest document, en d'altres posteriors fa referència al delme del peix.

7 Vegeu Marquès i Planagumà (1986, doc. I, pàg. 27-29).

A la segona meitat del segle XIV, va arribar de la Provença un nou art, la tonaira, utilitzat sobretot per a la pesca de peix blau gros, com la tonyina, però també per a emperadors, bonítols, melves i círvies. En totes les poblacions on es pescaven tonyines i altre peix blau gros, va aparèixer o es va utilitzar un element terrestre que no es pot dissociar d'aquesta activitat pesquera. Un punt enlairat que servia per a vigilar l'arribada dels grans bancs de peix i així avisar els pescadors per tal que armessin les barques amb les tonaires i es dirigissin cap als caladors, que solien trobar-se a les puntes de la costa, punt de pas obligat dels bancs de peix.

A Roses, l'observatori i el calador gairebé coincidien en el mateix lloc: la torre i la punta del Morrell. La tonaira donarà a la torre un important rol en la vida pesquera de Roses. Des d'aquesta, els guaites podien veure com els bancs de tonyines entraven al golf de Roses i anaven resseguint la costa en direcció a la punta del Morrell. És aquí on cada companyia de pesca, formada per una barca i tres o quatre homes, calava la seva tonaira als caladors que hi havia just al davant de la punta del Morrell, coneguts com la Llosa, Pera Rodona i Pera Ventosa, encara que n'hi havia d'altres que calaven tonaires en un altre sector de la costa de Roses: a la Pelosa.⁸

Quan hi havia grans bancs de tonyines, en què per la seva quantitat era probable que les tonaires no donarien l'abast i que moltes tonyines s'escaparien, es cridava a cinta. En aquest cas, els diferents patrons de pesca de tonaires ajuntaven els seus arts, coordinats per un o més patrons designats com a capitans, els quals organitzaven el conjunt de les tonaires per tal d'anar encerclant els grans bancs. Sembla que hi havia diverses variants de cintes, des de la que consistia en una gran U, que encerclava, reduïa i pujava les tonyines a la superfície, fins a la que conduïa les tonyines per un corredor cap a una cambra on es concentraven totes, cambra que s'estrenyia, es tancava per sota i anava reduint la seva superfície fins a fer pujar les tonyines a la superfície, en tots dos casos aquest era el moment en què eren pescades amb l'ajut de ganxos. Era un espectacle semblant al de l'art gros del Port de la Selva o el de l'almadrava de Canyelles Grosses, art de pesca que s'utilitzava a Roses a partir del segle XVIII.

Així doncs, una de les principals funcions de la torre de la punta del Morrell va ser el seu ús com a observatori de l'arribada de les tonyines al golf de Roses, des d'on els patrons de pesca de Roses devien ser avisats mitjançant sons de corn o bé per banderes. El punt àlgid se situava a partir del mes de juny fins a setembre, tot i que podien entrar tonyines durant els mesos d'abril i maig. De fet, hi ha una relació entre la temporada de la pesca de la tonyina i el nom actual de la torre (i del castell). La festivitat de la Trinitat se celebra el primer diumenge després de Pentecosta, que a causa del calendari lunar pot caure en el primer o el segon diumenge de juny. Així, és molt probable que la festa de la Trinitat indiqués l'inici de la temporada de pesca de la tonyina, motiu pel qual es va construir a la planta baixa de la torre una capella dedicada a la Santíssima Trinitat —que

8 Les ordinacions de la tonaira de Roses, de les quals en coneixem dues versions, una sense data, però que es devia redactar entre els anys 1400 i 1410 (doc. 13) i la segona escrita el 28 d'abril de 1410 (doc. 14) i un tercer document que regula la pesca amb boligs, xàvegues i tonaires en diferents caladors de la mar de Roses (doc. 18), escrit al segle XV, fan esment tots ells de la punta del Morrell. Vegeu Pujol i Garrido (2019).

acabaria donant nom a la torre. Si la torre tenia diverses funcions, la capella tenia un lligam directe amb la pesca de la tonyina.⁹

A Roses, els pescadors destinaven part dels seus guanys a mantenir l'altar de la Mare de Déu i l'altar de Sant Andreu de l'església del monestir de Santa Maria de Roses. Segurament durant tota l'edat mitjana va ser així, però amb l'arribada de la tonaira a finals del xiv, aquesta dona lloc a la creació i manteniment d'una nova capella, la de la Santíssima Trinitat a la torre de la punta del Morrell — tenint en compte que el diàmetre interior de la torre era de 2 canes i 2 pams de Montpeller (4,5 m), la planta baixa tenia 15,9 m² disponibles per a ubicar-hi la capella. Al cap d'un segle aproximadament, la capella s'havia envellit i estava en males condicions, per la qual cosa el 8 de maig de l'any 1508 els jurats i prohoms de Roses van demanar permís al bisbe per a refer el retaule, l'ara i els objectes de culte de l'altar, a més de trobar la manera de com finançar-ho. Al cap de pocs dies, l'11 de maig, Pere Francesc de Santceloni, canonge i vicari general del bisbe, respon a les demandes rosinques, donant llicència per a la seva renovació i que es financés amb el peix de l'obra, és a dir, un 25% del peix pescat en diumenges i festius. Per tant, queda molt clar a qui es va encarregar el seu finançament: als pescadors.¹⁰

Així doncs, en resum, podem constatar clarament una estreta relació entre la torre de la punta del Morrell i la pesca de la tonyina a Roses, a partir de la segona meitat del segle xiv. És molt probable que durant els mesos d'estiu —de juny a setembre— la torre complís més activament amb la funció de punt de vigilància dels bancs de tonyines que no pas amb la seva funció militar, és a dir, la vigilància de l'arribada per mar de pirates, enemics i infidels; a banda de la festivitat religiosa, amb processó i missa anual que se celebrava durant el mes de juny a la capella de la Trinitat de la torre, i que va tenir com a conseqüència, que durant la primera meitat del segle xvi, s'acabés imposant el nou topònim de torre de la Trinitat per davant de l'original: torre de la Punta (del Morrell).

BIBLIOGRAFIA

- DE LA FUENTE DE PABLO, P. 2016, Luis Pizaño y sus proyectos para Rosas: idea, traza y decisión, CAMARA, A. (ed.), *El dibujante ingeniero al servicio de la monarquía hispánica. Siglos XVI-XVIII*. Madrid: Fundación Juanelo Turriano, 181-196.
- MARQUÈS I PLANAGUMÀ, J.M. 1986, *Cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PUJOL I HAMELINK, M. 1997, *La vila de Roses (segles XIV-XVI). Aproximació a l'urbanisme, la societat i l'economia a partir dels capbreus del monestir de Santa*

9 El culte a la Santíssima Trinitat es va introduir a la segona meitat del segle xiv, poc abans de l'arribada de la tonaira a les nostres costes.

10 ADG, Llibre de Quesitòries, núm. 6, f. 25v-26r.

Maria de Roses (1304-1565), Figueres: Ajuntament de Roses (Papers de recerca 2).

PUJOL I HAMELINK, M. 2018, L'urbanisme de la vila de Roses (segles XI-XVIII). La complementarietat de les fonts d'informació, *Rodis. Journal of Medieval and Postmedieval Archaeology*, 1, 69-92.

PUJOL I HAMELINK, M., GARRIDO I ESCOBAR, A. 2019, *El Llibre de la Cort de la Mar de Roses. Ordinacions, sentències i concòrdies sobre la pesca (segle XV)*, Palamós: Fundació Promediterrània.

